

Kovács Máté Gergő

## Adalékok Ercsi palánkvár helyének azonosításához<sup>1</sup>

A Budai szandzsák és *náhiye* elsőként alapított tímár-birtokai között található Ercsi<sup>2</sup> köré az oszmánok palánkvárat emeltek, amely a Belgrádot Budával összekötő hadi- és kereskedelmi út védelme érdekében épített erődítmények egyik jelentős objektuma volt.<sup>3</sup> Ercsi palánkvárról kevés adatunk maradt fenn,<sup>4</sup> a vár a hódoltság idejében is több esetben megsérült.<sup>5</sup> A település oszmán történetéről tárgyi emlék pedig a település egyik, messziről is jól látszó pontján emelt

---

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2017.2.73>

<sup>1</sup> Ezúton szeretném köszönetem kifejezni Dr. Dávid Géának a tanulmány írása során nyújtott útmutatást és szakmai segítséget. Egyúttal köszönettel tartozom Dr. Rabb Péternek építészettörténeti és Dr. Csákó Juditnak történeti földrajzi témában nyújtott segítségükért.

<sup>2</sup> Dávid Géza, A Budai szandzsák első tímár-birtokosai. *Keletkutatás* 1995. ősz, 111–114.

<sup>3</sup> Fodor Pál, Néhány adat a török végvári rendszer állapotáról a 17. század középső harmadából. In: *Magyar és török végvárak (1663–1684)*. Szerk. Bodó Sándor–Szabó Jolán, Eger, 1985, 165.

<sup>4</sup> A települést említi az 1541–1542. évi *riznámcse*, amelyben először írták le a budai *náhiye* nevét és tüntették fel az oszmánok által a Dráva vonalától északra először birtokba adott hat települést. A listán Venyim, Pentele, Bölske, Adony és Rácalmás közt Ercsi is szerepelt. Ld. Dávid 1995, i. m., 111. A palánkvár megjelenik az 1627–1628. évi zsoldjegyzékben, amely 87 katonát említ. Ld. Lászlófalvi Velics Antal–Kammerrer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek*. I. Budapest, 1886, 425. A települést megemlítő utazók közül Claes Bronson Rålamb, V. Károly Gusztáv svéd királyi megbízott 1658-ban említi a települést. (Ld. Tardy Lajos, *Egy svéd diplomata magyarországi élményeiről. (1657–1658)*. In: Régi hírünk a világban. Budapest, 1979. 145–151.) Eduard Brown angol orvos 1669-ben járt a településen. (Ld. Gömöry György, *Angol és skót utazók a régi Magyarországon*. Budapest, 1994. 74.) A legismertebb közülük a palánkvárról vázrajzot (11. ábra) készítő, 1663-ban itt járt Heinrich Ottendorff. (Ld. *Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása*. Ford. Hermann Egyed. (Tolna vármegye múltjából, 7.) Tolna, 1943, 39. Fejér megyei oszmán palánkvárak kutatásával legrészletesebben Hatházi Gábor foglalkozott, kutatásait a következő írásában foglalta össze: Hatházi Gábor, A török palánkok kutatásának újabb eredményei Fejér megyében. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. (Opuscula hungarica, III.) Szerk. Gerelyes Ibolya–Kovács Gyöngyi. Budapest, 107–128. Korábbi, a várral részletesebben foglalkozó kötet, amely a tizenöt éves háború idejére datálja a vár építését: Fitz Jenő, *Török erődítmények Fejér megyében*. II. rész. *Párhányok*. Székesfehérvár, 1956, 9.

<sup>5</sup> Heinrich Ottendorff leírása szerint: „Ez is silány és Hamzabéghez hasonlóan egészen újjá van építve, mert három évvel ezelőtt szintén porráégett”. Ld. *Budáról Belgrádba*, 39. Egy datálatlan, ismeretlen szerzőhöz köthető, a 17. század közepén keletkezett irat szintén felújításról számol be: „Mivel Ercsi palánkja a Budáról Belgrádba menő közúton és veszedelmes helyen fekszik, elpusztult; ismét teljesen felújítatott és kitapasztatott és sorompója is megcsináltatott; mivel állomáshely, egy új nagy karavánszeráj építtetett.” Ld. Fodor 1985, i. m., 169.

plébániatemplom<sup>6</sup> melletti kertben lévő apró oszmán sírkőfejezeten kívül egyáltalán nem őrződött meg.<sup>7</sup> Az alábbi írás esettanulmányként néhány lehetőséget vázol fel arra nézvést, hogy miként lehet nagy valószínűséggel rekonstruálni egy 16. századi, mára eltűnt építmény helyét. Esetünkben egy dülönév<sup>8</sup> szolgálhat adalékkul Ercsi palánkvár helyének azonosításához. Példánk bemutatása előtt azonban vizsgáljuk meg a palánkvárak építésének, illetve az oszmán-eredetű helységnevek, földrajzi elnevezések kérdéskörét!

## Magyarország hódoltságkori településhálózatának építészettörténeti vonatkozásai

A hódoltság településképeivel, erősített városépítészetével, építészetével, illetve földrajzi ismereteivel kapcsolatban számos részletes leírás és tanulmány készült. A téma legjelesebb magyar kutatói közt említhetjük Fekete Lajost, Káldy-Nagy Gyulát, Molnár Józsefet, Gerő Győzőt, Hegyi Klárát, Fodor Pált, Dávid Gézát, Gerelyes Ibolyát, Kovács Gyöngyit, illetve Sudár Balázst, míg török részről a téma máig leginkább hivatkozott, legendás alakját, Ekrem Hakkı Ayverdit, valamint Doğan Kubant, Erdal Çobant, illetve Burcu Özgüvent.

A Magyar Királyság középső területeinek hódítása hosszú, több évtizedes folyamat során ment végbe – és fokozatosan vált egyre szorosabbá a hódolt tartomány kapcsolata a birodalom központi területeivel. Az előrenyomulás során főként a meglévő hatalmi centrumokba történtek betelepülések, az ide érkezők pedig ezek agglomerációinak javadalmaiból éltek. Ettől eltérő, tervszerű és szé-

<sup>6</sup> 1781-ben felszentelt római katolikus plébániatemploma egykor fontos búcsújáróhely volt, melyhez az ercsi Madonna-kegykép is kötődik. Ld. Szilárdfy Zoltán, Az ercsi kegykép és látkép egy régi kisnyomtatványon. In: Uő, *Ikönográfia – kultusztörténet*. Budapest, 2003, 128–133.

<sup>7</sup> Az ercsi hagyomány számos épületet oszmán eredetűnek tart. „Török-kori granátumnak” vélik a Duna feletti löszplatón magasodó barokk magtárat (Villanytelep utca–Panoráma utca sarkán), illetve a második világháború előtt a kastély mellett álló római sírszobrokat. Szintén oszmán-eredetűnek tartották a Bregyó-vízfolyás oldalában, a Szapáry-birtok angolkertjében egykoron található „török-kutat”, amely egy turbánnal fedett kútházból állt. (Ld. *Ercsi évszázadai*. Szerk. Miklós Gergely. Ercsi, 2010, 135.) Azonban maga a kútház 19. századi orientalizáló kerti építmény volt, csupán a ráhelyezett sírkőtöredék volt oszmán eredetű. A kútház napjainkra elpusztult, a sírkőtöredék a plébániatemplom kertjében lévő emlékmű csúcsára került.

<sup>8</sup> Hódoltság-kori dülönveket gyűjtött és publikált Weidlein János, A dülönévkutatás történeti vonatkozásai. *Századok* 69 (1935/1–3) 665–692. Hódoltsági eredetű adatot nem rögzít ugyan, de részletes tipológiát és módszertani leírást közöl Szabó T. Attila, A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. *Magyar Nyelv* 30 (1934/1–2) 160–180. Ugyancsak eltűnt épített objektumok azonosítását, ezáltal építészettörténeti következtetéseket von le Guzsik Tamás pálosrendi építészeti emlékeket tárgyaló összefoglalójában és katalógusában, illetve K. Németh András, aki doktori értekezésében a középkori Tolna megye templomait veszi lajstromba. Ld. Guzsik Tamás–Fehérváry Rudolf, *A Pálosrend építészeti emlékei a középkori Magyarországon*. I. Budapest, 1980; K. Németh András, *A középkori Tolna megye templomai*. Budapest, 2006.

leszkörű betelepülésre, illetve betelepítésre nem került sor.<sup>9</sup> A lakóhelyhez való hosszú távú kötődés pedig korlátozott volt. Mindez tökéletesen megmutatkozik a hódolt Magyarország területén az oszmánok által véghezvitt építómunkán is. Ami a városi léptékű építészetet illeti, kétféle erődítési típus köthető az oszmánokhoz, amely mind anyagában, mind pedig az építését kiváltó elképzelésben különbözik, azonban az előbbi gondolatmenettel párhuzamban áll.

A bevett és a harcok során megsérült várakat rendszerint újjáépítették, kipótolták, helyreállították; ezek szilárd, kő- vagy földanyagú, azaz égetett téglából épült várak voltak, összefoglaló nevük *kale*.<sup>10</sup> Ezen objektumok mindegyike fontos hatalmi és közigazgatási centrum volt. Az oszmán hozzáépítés jellegzetessége kváderkő köpenyfalazat téglá kitöltéssel, másrészt pedig a falszövetben fagerendák elhelyezése, ami a földrengésveszélyes anatóliai területeken kifejlődött oszmán építészeti következménye, ugyanis a földrengés keltette vízszintes mozgások miatt mind a rugalmasság, mind pedig a vízszintes irányú húzószilárdság növelése érdekében fontos volt a fagerenda falszövetben történő használat.<sup>11</sup> Magyarország területén ezen elem fontosságát elvesztette, csupán az oszmán építészeti szokás miatt alkalmazták.

Néhány esetben, mint például Szigetvár várának két északi bástyája, a középkori alapfalakon a teljes visszaépítés megtörtént. Gerő Győző és Kovács Valéria kutatásai alapján az eredeti szerkezet önmagában is különleges: a bástyák építőanyaga főként égetett téglá volt – ez a mocsaras, síkvidékű környék esetében érthető –, azonban a közel-keleti és bizánci építészeten alapuló oszmán építési kultúrához is nagyban illett.<sup>12</sup> A bástyákat összekötő falak pedig a 16–17.

---

<sup>9</sup> Hegyi Klára, *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest, 1976, 74.

<sup>10</sup> Többek között Buda, Esztergom, Szeged, Eger esetében. Ld. Gyöngyi Kovács, Ottoman Military Architecture in Hungary. In: *Thirteenth International Congress of Turkish Art*. Ed. by Géza Dávid–Ibolya Gerelyes. Budapest, 2009, 375–392.

<sup>11</sup> Hüsrev Tayla, *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları*. I. İstanbul, 2007, 187.

<sup>12</sup> A Közel-Kelet és Kis-Ázsia építészetében a sajátos természeti viszonyoknak köszönhetően a legfontosabb építőanyag az agyag, azaz az ebből előbb napon szárítva, majd kiégetve készült téglá. Ez a két technika később párhuzamosan is fennállt. A közel-keleti korai és átmeneti kultúrák: sumérok, asszírok, akkádok és babilóniaiak nagy mennyiségben használták. Az első, sumérok által bevezetett tégláforma a szíjtéglá volt, alakja 20x9x9 cm, az akkádok időszakától kezdve pedig a négyzet alakú tégláforma volt a jellemző. Hatása között említhetjük, hogy ez az első, előre gyártott építőanyag, amely az épületek moduljává is szolgált. A téglát a római építészeti is előszeretettel használta, főként égetve. A római falazótéglá 4–5 cm vastagságú volt, négyzetes formájú és két láb (59,2 cm – *bipedalis*), másfél láb (44,4 cm, vagyis *sequepedalis*), illetve 2/3 láb (19,7 cm, vagyis *bessalis*) méretű. De egyéb idomelemeket, tubusokat, valamint tetőhéjalást is készítettek agyagból, ez később az oszmán építészetben is megfigyelhető, például a fürdők falában futó agyagtubusok esetében, mellyel a fürdők falait fűtötték. A római téglák fontos adatforrások, a rájuk égetett eredetjelölés miatt. Az ókori közel-keleti, elő-ázsiai, valamint a római téglá építőkultúra mellett fontos kiemelni a belső-ázsiai tégláépítészeti, amelynek szép példái a buharai Iszmáil Számáni türbe vagy éppen a Hezáre dzsámi. A változatos ornamenst

század során faszerkezetű, földbástyák voltak.<sup>13</sup> Ma azonban a teljes falszerkezet téglalapítású – jelenlegi formáját a 18. század során nyerte el.

Az újonnan alapított<sup>14</sup> vagy a hódoltságot megelőzően védművekkel nem rendelkező, esetleg korábban is hasonló falakkal védett egyéb települések esetében pedig könnyűszerkezetes, földbe ástott fa cölöpökből és helyenként sövényfal kitöltésből, köztük pedig földfeltöltésből álló úgynevezett palánkvárat építettek, török neve *parkan* vagy *palanka*. Ezek formai alakításukat tekintve poligonális (legtöbbször négyszög) alaprajzú, körbástyás védművek voltak, általában egy méter vastagságú földfalakkal, amelyeket két oldalról cölöpsor támasztott – mindez Ottendorff Henrik rajzaiból, valamint régészeti ásatások eredményeiből is igazolható.<sup>15</sup> Ezen építésforma több szempontból is ideális volt az oszmán védműépítés szempontjából, ugyanis gyorsan létrehozható és a különféle támadásoknak rugalmasan ellenálló falszerkezetet eredményezett.

A városokban talált épületállományt felhasználva többnyire a meglévő lakóházakba költözött a többségében balkáni eredetű, tehát sok esetben hasonló életkörülményekből érkező oszmán/muszlim lakosság, és csak a szükséges középületeket emelték újonnan: állami vagy magánalapítású, önmagukban álló vagy *külliye*be szervezett imahelyeket: dzsámikat és mecseteket, azok fenntartását anyagi szempontból is biztosító fürdőket, *imáreteket*, *bedeszteneket*, *hánokat*, *mektebeket* és *medreszéket*, valamint *tekkéket* és *türbéket*. Azonban ezen középületek is ritkán voltak újonnan épült szerkezetek – többnyire az itt talált, és a harcok során megrongálódott, vagy jó állapotban lévő, de a hatalmi reprezentáció miatt átalakított épületállományból származtak – melyek a vissza-

---

alkotó téglafelület használata a karahanidák és a rúmi szeldzsukok *türbe*-, *kümbet*- (mindkettő sírépület) és karavánszeráj-építészetében is virágzik (Fahreddín er-Rázi kümbet, a Tekis Szultán kümbet, Karagan kümbet, Ebu Szaíd türbe, majd a rúmi szeldzsukoknál: a konyai Ipliksi dzsámi, az aksehiri Ulu dzsámi, a konyai Ulas Baba türbe). Mindezek után nem meglepő, hogy a korai oszmán építészetben a téglaváltozatos és kifinomult használata jellemző, sokszor kváderkövekkel vegyítve (a burszai Hüdavendigár dzsámi, az izniki Nilüfer Hatun imáret, az edirnei Bajezid dzsámi, a burszai Murádije dzsámi). Ld. Hajnóczy Gyula, *Az építészet története – Ókor. Keleti és átmeneti kultúrák. Ókor II. Klasszikus kultúrák*. Budapest, 1991; Rabb Péter, „We are All Servants Here!” Mimar Sinan – Architect of the Ottoman Empire. *Periodica Polytechnica Architecture* 44 (2013) 1; Tayla, *i. m.*

<sup>13</sup> Kovács, *i. m.*, 379.

<sup>14</sup> A Hegyi Klára munkái nyomán Sudár Balázs által készített felsorolás alapján az újonnan épített, ismereteink szerint imahellyel nem rendelkező palánkok és őrséglétszámuk a következők: Berkigát (300?), Bogárd (44), Bügürdelen (120), Daudábád (22), Drenkova (20), Hodos (75), Iktár (100), Ipolydamásd (130), Kevevára (20–100), Kónyi (30), Lupkova (40–70), Mosorin (20), Peste (6), Pinchehely (30), Rudna (30), Sárád (45), Sásd (50–55), Sellye (20?), Szabadka (Fülek mellett, 30–120), Szentlőrinc (120), Szentmárton (110), Szőcsény (150), Tapolca (?), Tótvárad (60–70), Tömörkény (120), Új-Haram (40), Vörösmart (80?), Zsombolya (25?). Forrás: Sudár Balázs, *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Budapest, 2014, 67.

<sup>15</sup> Ld. Jeni Palanka (Szekszárd) esetét: Kovács, *i. m.*, 392.

foglalás után többnyire elvesztették az oszmánok által kialakított funkciójukat és sokszor alakjukat is.

Összegzőképpen: az oszmán hódoltság időszakában relatív kevés új, a hódítókhoz köthető épület épült. Sokkal inkább a főbb hadiutak és a kisebb mellékutak által összekötött meglévő települési centrumok hálózatában történt időszakos súlyponti mozgás – a vonzáskörzetükben lévő kisebb települések, falvak és tanyák esetében pedig pusztulás. Mindezt a katonai beavatkozások és összecsapások intenzitása, helye és iránya, valamint a birodalmi közigazgatási beosztás befolyásolta vagy a kereskedelem, amely a hódoltság területén túlmutató kapcsolatok mentén erősödött vagy éppen gyengült.

Így a hódoltság korában a magyar vilájetbe érkező lakosság többnyire a meglévő területi elnevezéseket vette át – vagy formálta saját logikája és kiejtése szerint a maga kedvére. Új területi elnevezés ritkán fordult elő, és abban az esetben is főként a település egy részére, kerületére, *mahalléjára* vagy a települést határoló dűlőkre képződött, melyek ritkán írott forrásokban, történeti térképeken, illetve sok esetben a lakosság emlékezetében tovább él. Ezen területi elnevezések képzése változatos – érdemes végigtekinteni rajtuk.

A legnyilvánvalóbb földrajzi elnevezés-eredet a konkrét eseményhez köthető úgynevezett eseménynevek. Az esemény lehet birtokbavételhez,<sup>16</sup> harchoz, veszteséghez, megrázkódtatáshoz köthető, s ezáltal a kollektív kulturális emlékezetbe<sup>17</sup> beivódott történet.<sup>18</sup> A lakosság emlékezete által megőrzött földrajzi név megbízhatóságával kapcsolatban is elővigyázatosnak kell lennünk, ugyanis sokszor nem hiteles adaton alapszik.<sup>19</sup> Az oszmán hódítást jellemző harcok és dúlások sokszor a kollektív emlékezetben összemosódnak más, korábbi hasonló eseményekkel. Ezért fordulhat elő, hogy a „török” fogalom alatt a korábbi zűrzavaros történelmi korok, így például a tatárjárás vagy rácdúlás eseményeihez köthető eseménynevek is szerepelhetnek. Mindez nem csupán harcokhoz és dúláshoz, hanem a birtokbavételhez köthető eseménynevek esetében is előfordulhat. Például a budai várhegy polgárvárosa alatt húzódó barlangrendszer az oszmán hódítást követően a lakosság sokáig „törökpincéknek” nevezte, habár sem a lakóházak alatt található kétszintes pincerendszer kiépítése, sem az alattuk húzódó természetes barlangjáratok első – többnyire tárolásra történő – felhasználása sem az itteni középkori lakóházállományba beköltöző oszmán hódítókhoz köthető. Azonban a kulturális emlékezet a rejtélyes barlangrendszerben lopakodó oszmánok köré szőtt legendák hatására évszázadokig így nevezte a

<sup>16</sup> Például: Török-föld (Rugásd, Baranya megye).

<sup>17</sup> Jan Assman, *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, 1999.

<sup>18</sup> Például Akasztófadomb (Nagyharsány).

<sup>19</sup> Reuter Camillo, A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben. In: *Szigetvári emlékönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának évfordulójára*. Szerk. Rúzsás Lajos. Budapest, 1966, 109.

jellegzetes képződményt.<sup>20</sup> Azonban sok esetben történeti forrásra visszavezethető, ezáltal igazolható elnevezésről van szó. Ibrahim Pecsevi leírása alapján Szülejmán szultán 1526. augusztus 29-én a mohácsi csata helyszínén emelkedő „Uralkodói Halomra” ért, és tanácskozást tartott. Feltehetőleg ez ugyanaz a pont, amelyet ma Török-dombként ismernek.<sup>21</sup>

Meg kell említenünk a hódításhoz köthető katonai akciók következtében kialakult azon helységneveket, amelyek a katonák viselkedésmódjából és bátortásából képződött. Erre a kategóriára jellemző példa a Korkmaz (félelem nélküli), vagy a Dszánfedá (önfeláldozó) és a Dzsánkurtaran (lélekmentő, menedékhely) elnevezés.

Az oszmán eredetű helynevek másik jellegzetes csoportját alkotják a számnevekből képzett elnevezések. Képzésük legtöbbször magyar nyelvről való fordítás eredménye,<sup>22</sup> és összetett szavak, amelyek általában számnév, illetve más szó kapcsolódásából származnak. Kérdésként merülhet fel tehát, hogy milyen körülmények hatására alakultak ki ezen elnevezések, és ezáltal mi a jelentésük? Fekete Lajos kutatása érdekes összefüggésre mutat rá. Véleménye szerint általában a 10 alatti számok esetében konkrét mennyiséget jelöl a helynév,<sup>23</sup> míg nagyobb mennyiség, illetve többes szám esetében sokszor elvont vagy nem konkrét mennyiségre vonatkozó jelentéssel bír. Például a 40, vagy főként arab területen az 1001, sok esetben a ’sok’ szinonimájaként értelmezendő, amint az Evlia Cselebi esetében is megállapítható.<sup>24</sup> Ennél is érdekesebbek azon részalmazba tartozó, többes számban álló kifejezések, amelyek sokszor mesebeli lények és alakok jelentésével bírnak.<sup>25</sup> Mindezen elnevezések esetében összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a tíz alatti számnevekkel képzett földrajzi neveknél valóban számnévről van szó – sokszor konkrét adattal igazolható eredettel. Míg a többes számban álló elnevezések vagy a tíznél nagyobb mennyiséget jelölő számneveknél nem az érték a fontos – így esetükben köznevekről van szó, és mögöttes jelentést hordoznak. A hódolt Magyarország területén csupán az előbbire<sup>26</sup> található példa, az utóbbira nem.

<sup>20</sup> Kadic Ottokár, A budavári barlangpincék, a várhegyi barlang és a barlangtani gyűjtemény ismertetése. *Barlangvilág* 12 (1942/3–4) 49–75.

<sup>21</sup> Evlia Cselebinél a terület „Hünkár tepeszi”-ként ismert. Ld. Hancz Erika, „A ragyogó egek csillagai egy helyre gyűltek” – Egy pécsi származású oszmán történetíró, Ibrahim Pecsevi és leírásai a mohácsi csatáról. Budapest, 2016, 30.

<sup>22</sup> Nem hódoltsági példák: Ücs Kule, Bes Ova, Bes Kilisze. Ld. Fekete Lajos, Számnevekkel alakult oszmánli-török helynevek. *Magyar Nyelv* XXVI (1930) 33–43.

<sup>23</sup> Nem hódoltsági példa: Jalniz Csam Gecsidi = Egyedüálló Fenyő Hágója. Ld. uo.

<sup>24</sup> Nem hódoltsági példák: Elli Kilisze = Ötven helyett Sok Templom. Bin Domuz Dagi = Ezer helyett a Sok Disznó Hegye. Ld. uo.

<sup>25</sup> Nem hódoltsági példák: Ücsler mahalleszi, Besler kavmi. Ld. uo.

<sup>26</sup> Bes Ova: Öt Mező, Ücs Bin: Háromezer (helység Bihar megyében). Ld. uo.



A következő csoportot alkotják a testrésznevekkel képzett helynevek. Sok esetben a testrészek valóban az emberi szervezetre utalnak,<sup>27</sup> sok esetben pedig természeti képződményt jelölnek.<sup>28</sup>

Mindezek után térjünk rá Ercsi egyik dűlőnévének elemzésére!

### **Esettanulmány a dűlőnév-kutatás gyakorlati hasznosításáról: Ercsi palánk-vár hódoltság-korabeli leírása és adalék helyének azonosításához**

Ercsi nevét a korai időktől fogva számos változatban jegyezték le, a változatokat a következőképp lehet időben rekonstruálni: 1263–1264: Erche,<sup>29</sup> Ercse, Erche, Ercsej, 1303: Erchey, 1318, 1331: Erchy, 1411, 1452, 1457: Erch, Ertsi,<sup>30</sup> Ercschj,<sup>31</sup> Ercsiny.<sup>32</sup> Az 1528 körülre datált Tabula Hungariae térképen Ewerziget (Cwerziget)<sup>33</sup> néven szerepel (1. ábra), ami egyszerű félreértés következménye. 1808, 1897: Ercsény,<sup>34</sup> Ertschin,<sup>35</sup> (2. és 3. ábra) Ercsin, napjainkban pedig Ercsi. Az egykori római hadiút (4. ábra) mentén fekvő helység nevének eredete bizonytalan. Egyes feltételezések szerint az „Er” kezdetű ómagyar személynév, más magyarázat szerint a magyar ér, vagyis kis folyóvíz kicsinyítő képzővel ellátott változata.<sup>36</sup>

<sup>27</sup> Például: Dzsigerdelen esetében, amely Esztergom (Párkány) területén lévő földrajzi elnevezés, és szó szerint „Tüdő-átlukasztót jelöl”. Fekete Lajos, Testrésznevekkel alakult helynevek az oszmánli-törökben. *Magyar Nyelv* XXXII (1936) 289.

<sup>28</sup> Például: Bulgar-bogázi (Szó szerint bolgár-torok, azonban ez esetben „szoros” jelentéssel bír, és Tótfalutól délre, a Dunán található területet jelöli): uo.

<sup>29</sup> Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Budapest, 1987, 360–361.

<sup>30</sup> Birtokösszeírás, MOL (C 59) 1787.; Pfartrtopographie, MOL (C 104) 1–57.

<sup>31</sup> Johann Mathias Korabinsky, *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Preßburg, 1786, 160; Idézi: Szaszkóné Sin Aranka, *Magyarország történeti helységnévtára. Fejér megye (1772–1808)*. Budapest, 1987, 58.

<sup>32</sup> Vályi András, *Magyar országnak leírása*. I. Buda, 1796, 593; Idézi: Szaszkóné Sin, *i. m.*, 58.

<sup>33</sup> A sziget szó használatának egyik lehetséges magyarázata: az egykor a települést jellemző ercsi ciszterci monostor a Dunán lévő apró szigeten állt. Napjainkban a terület nem önálló sziget, hanem a szomszédos Csepel-szigetről kinyúló földnyelv.

<sup>34</sup> Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. Budapest, 1897, 326; Idézi: Szaszkóné Sin, *i. m.*, 58.

<sup>35</sup> Mappa Danubii cursum situmque, qua tam ex eodem, quam aliis inclityi Comitatus Pestiensis partibus procurentium ac inde per districtum Solthiensem formatarum lacunarum et paludum repraesentans (A Duna Ercsi /Fejér m./ és Baja /Bács m./ közötti szakaszának, a Kalocsai-Sárköznek vízrajzi térképe), 1742. MOL S 12 Div XI, No. 0028:1–2; Johannes Lipszky, *Repertorium locorum objectorumque Hungariae*. Buda, 1808.

<sup>36</sup> Hetényi István, *Ercsi története*. Ercsi, 1986, 18.



1. ábra Ercsi ábrázolása a Tabula Hungariae térképen, „Ewerziget (Cwerziget)” néven, 1528 k.  
 Forrás: Plihál Katalin–Guszlev Antal, <http://lazarus.elte.hu/~guszlev/lazar/>

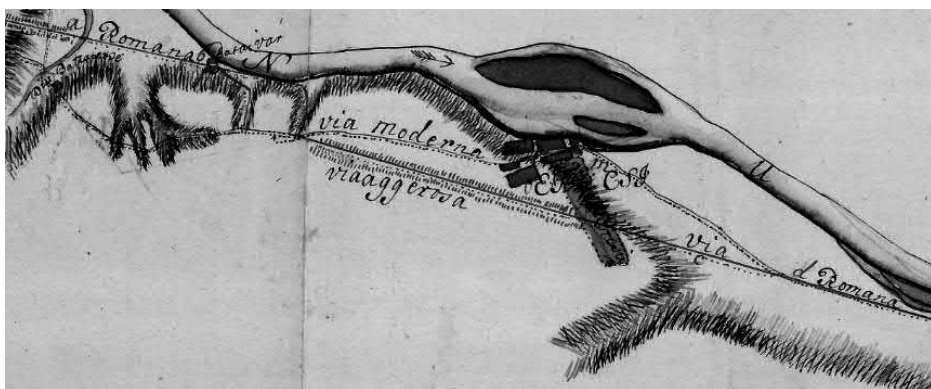


2. ábra Ercsin. Joannes Lipszky, *Mappa Generalis Regni Hungariae...*, Pest, 1806





3. ábra *Mappa Danubii cursum situmque, qua tam ex eodem, quam aliis incltyi Comitatus Pestiensis partibus procurrentium ac inde per districtum Solthiensem formatarum lacunarum et paludum repraesentans* (A Duna Ercsi /Fejér m./ és Baja /Bács m./ közötti szakaszának, a Kalocsai-Sárköznek vízrajzi térképe), 1742. Forrás: MOL S 12 Div XI, No. 0028:1–2

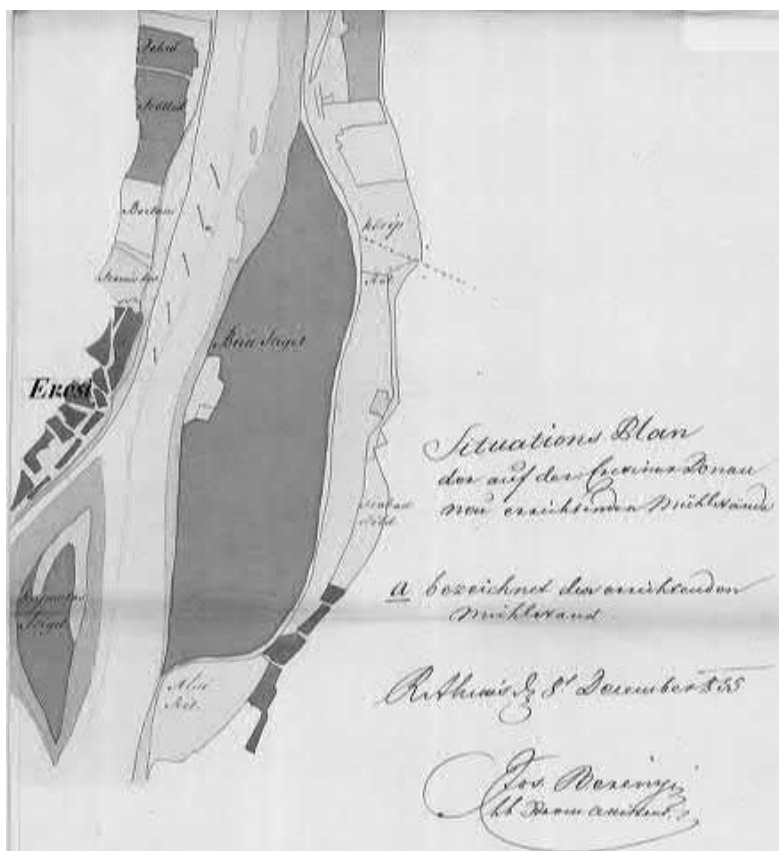


4. ábra *Planum exhibens faciem Viae Romanae, et modernae penes Danubium decurrentis nec non Planum Libellationis elaboratum* (Érdtől Penteléig /Fejér m./ húzódó római út és országút térképe), 1814. Forrás: MOL S 12 Div XIII, No. 0424

Érdemes azonban jobban megvizsgálni a település részeinek helyi elnevezéseit. A terület mindig is vegyes nemzetiségű lakosságnak adott otthont. Éltek és ma is élnek itt németek, délszlávok, vagyis rácok, illetve szlovákok (tótok), mely tény nyomát a helyi területi elnevezések esetében is láthatjuk.<sup>37</sup> A szlovák lakosság emlékére a település Duna-parti löszplatóra épült dombos részét a lakosság Tótlíknak nevezi. Ercsi központjában állt egykoron a Szapáry grófi család birtoka,<sup>38</sup> mellette hatalmas területen angolkert feküdt, melyet szőlők határoltak

<sup>37</sup> Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik*. I. Pest, 1851, 306.

<sup>38</sup> Szaszskóné Sin, *i. m.*, 66, 126.

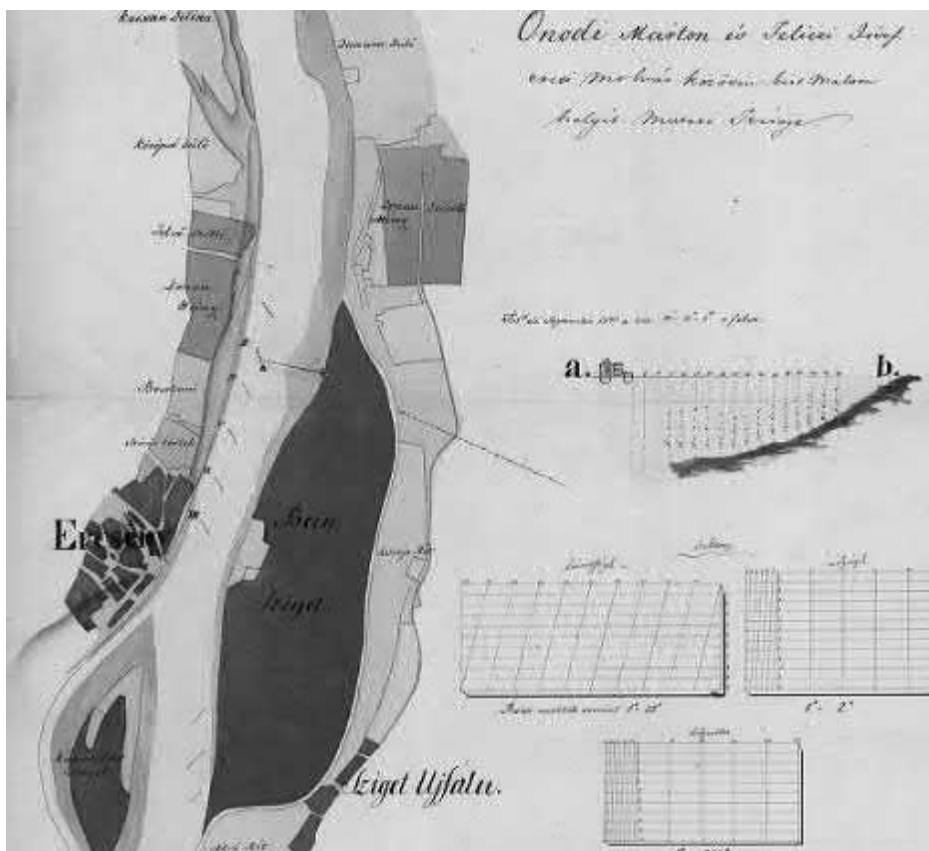


5. ábra Berényi, Jos[ef]: *Situations Plan der auf der Ercsiner Donau neu errichtenden Mühlenstände*. 1855. Forrás: MOL D 240, 1855:6029

– ezen területek elnevezését a mai napig megőrizte a népnyelv, így a mai településközpontot Belmajornak, a déli lakóövezetét pedig Szőlőhegynek nevezik. Így nem meglepő módon mindegyik elnevezés valamely történeti eseményt, adatot, igazolható funkciót őriz.

Igen különös azonban a település északi határában lévő terület megnevezése, mely ma a Százhalombatta melletti kőolaj-finomítóval szomszédos legelő- és bozótos terület, egykor azonban a településen élők gyümölcsös-, zöldséges- és szőlőskertjei feküdtek itt. Az elnevezése: *Boszonok*. Manapság nincs művelés alatt, a lakosság is kezdi elfelejteni megnevezését, azonban az idősebb korosztály emlékeiben a mai napig él, miszerint „gyermekkorunkban gyakran jártunk ki kertészkedni a Boszonokba”.<sup>39</sup> A nevet azonban nemcsak a település lakosságának emlékezete őrizte meg. Berényi József 1855-ben készült *Situations Plan*

<sup>39</sup> Kokics Tibor, valamint dr. Antunovics Jánosné elmondása alapján.



6. ábra Berényi József, Onodi Márton és Felici József ercsi molnár közösen birt malom helyét mutató térrajz. Az Ercsi (Fejér m.) és Szigetújfalu (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m., Pest m.) közötti Duna-ág. 1863. Forrás: MOL S 101, No. 0804

der auf der Ercsiner Donau neu errichtenden Mühlstände elnevezésű térképén a település északi határán láthatjuk a „Bostoni” elnevezésű területet, tőle északra a „szőlők” felirat szerepel. (5. ábra) Ugyancsak olvasható az elnevezés Berényi 1867-es térképén is. (6. ábra) Ezt megelőzően Vályi András már 1799-ben leírja, miszerint Ercsi „határja jó termékenységű, réttye, legelője elég van”.<sup>40</sup> A szőlőskert az első és a második katonai felmérésen is jól látszódik (7. és 8. ábra), akárcsak az 1882-ben rajzolt kataszteri térképén (9. ábra). Itt azonban a „Boszonok” elnevezés már nem szerepel. Vajon honnan származhat ez a szokatlan területmegnevezés, illetve mi a jelentése? A magyarázat több történeti forrással igazolható, és további településtörténeti következtetések levonására ad lehetőséget.

<sup>40</sup> Vályi, i. m., I. 539.



7. ábra Ercsi (Ercsin) és az északi határában fekvő kertek. Első Katonai Felmérés (1763–1787). Jankó Annamária–Oross András, *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe. 1782–1785.* Budapest, 2004, DVD ROM



8. ábra Ercsi és az északi határában lévő kertek és szántóföldek. Második Katonai Felmérés (1806–1869). Jankó Annamária–Oross András–Timár Gábor, *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi Bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869.* Budapest, 2005, DVD ROM





9. ábra Schreiber János–Ferjencsik Miklós–Megellesch Lázár, Ercsi nagyközségnek Agg- és Rác-Szent Péter, Alsó és Felső-Besnyő és Göböljárás pusztáknak felvételi előrajza. 1882.

Forrás: MOL S 79, No. 0315/003, 71. szelvény

Ercsi Duna-parti területének szívében, az egykori Szapáry-kastély mellett áll egy emléktábla, mely arról emlékezik meg, hogy II. Lajos király az 1526-os évben itt várakozott egy napot, miközben az ország déli területein a Nagy Szülejmán szultán vezette oszmán sereg Magyarország ellen vonult. A fiatal király és az ország számára tragikus következményekkel járó mohácsi csata-vesztést követően az oszmán seregek elsőként 1529 augusztusában vonultak át a településen, később a Budai szandzsákhöz kerülő Ercsit a Buda és Belgrád közt húzódó hadiút egyik állomáshelyévé tették, és köré a bevezetőben leírt okokból palánkvárat emeltek.<sup>41</sup> Ezen az erődített településen utazott át Evlia Cselebi, aki az alábbiak szerint írja le Ercsi palánkvárát: „Erdsin palánka. A 935. esztendőben (a hidzsra, vagyis az iszlám időszámítás szerint) egy Erdsin<sup>42</sup> nevű mir-i liva Isten iránt való szeretetből a hadi zsákmányból építette ezt s az ő nevéről

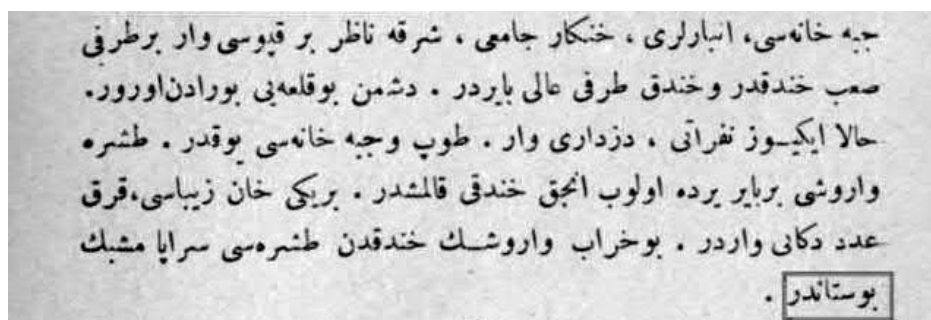
<sup>41</sup> Hetényi, i. m., 29.

<sup>42</sup> Ezt a feltételezést el kell vetni. Ezt bizonyítja a korábbi, a település-elnevezés alakulását leíró felsorolás, mely alapján az Ercsi alak az 1260-as évekig visszavezethető.



maradt ismeretes. Ez is egyike azoknak a szép váraknak, melyeket Zerín-oglu felégetett,<sup>43</sup> az 1072. évben, mikor én szegény Erdélyben voltam. Utóbb Iszmáil budai pasa a várat felépítette s még erősebbé tette, mint előbb volt. A várban ötven<sup>44</sup> deszkatetejű<sup>45</sup> katonaház, hadi szertár, magtárak, khunkjár (uralkodói) dsámi és keletre néző egy kapuja van; egyik oldalán meredek árok s az árok felől magas domb van. Az ellenség a várat innen támadja. Jelenleg kétszáz katonája és parancsnoka van. Ágyúja és felszerelése nincs. Külső városa dombos helyen lévén, csak árka maradt meg. Van egy új, szép fogadója és negyven<sup>46</sup> boltja. Ennek az elpusztult városnak árkan csupa rácsoszott kerítésű kert van. Innen északi irányban négy óráig menve Hamzabeg palánkára jutottunk.”<sup>47</sup>

Mint azt a fentiekben olvashatjuk, Evlia is említi a palánkvár északi határában lévő kerteket. Evlia a kertek megnevezésére a „bosztán” szót használja, mely (10. ábra) kertet, konyhakertet jelöl.<sup>48</sup> Tehát az említett területen a hódoltság korát követően kertek találhatók. Egyúttal, a hódoltság-korabeli elnevezés a mai napig fennmaradt ezen dűlő megnevezésére.



10. ábra Evlia Cselebi *Szejáhatnáméj*ának arab betűs szövege. A bekeretezett szó a perzsa eredetű *bostān*, azaz ’zöldeges- és gyümölcsöskert (konyhakert)’. Forrás: *Evlijá Cselebi Szejáhatnámészi*. VI. Der-i Szaádet, 1318/1900, 212.

<sup>43</sup> Evlia Zerín-ogluinak, vagyis Zrínyi Miklósnak tulajdonította a támadást.

<sup>44</sup> Korábbi példák, illetve Fekete, Számnevekkel alakult oszmánli-török helynevek, 35–36. alapján tényleges érték helyett ez esetben is csupán arról van szó, hogy számos ház volt a településen.

<sup>45</sup> A „deszka” tényleges anyaghasználatként való leírását szintén kételkedéssel kell fogadnunk. Ez sok esetben a gazdag birodalmi fővároshoz való viszonyítást jelöli, vagyis az ahhoz képesti szegényes hatás következménye.

<sup>46</sup> Az ötven deszkatetejű házhoz hasonlóan ez esetben is kérdéses a számnév pontossága.

<sup>47</sup> Karácson Imre, *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. 1660–1664*. I. Budapest, 1985<sup>2</sup>, 246. (A kissé elavult fordításon nem változtattunk.)

<sup>48</sup> Nem kizárólag Ercsi esetében maradt fenn a *bosztán* dűlőnév. A Délvidéken, Zenta környékén lévő Ada település határában, Bácskatopolya környékén, illetve Temerinél szintúgy találkozhatunk ezen elnevezéssel, amely ugyanúgy gyümölcsöskertet jelöl, illetve a Kórógy menti dinnyeföldeket *bosztáony*nak nevezik. Ld. Bába Barbara–Nemes Magdolna, *Magyar földrajzi köznevek tára*. (A Magyar Névtárhivatal kiadványai 32. Szerk. Hoffmann István.) Debrecen, 2014, 97.

Evlia Cselebi útleírásaival kapcsolatban alapvető kérdés, hogy leírását mennyire lehet elfogadni pontos történeti tényként. Ugyanis bizonyítható, hogy leírásai sok esetben mesés elemekben és túlzásokban bővelkednek: egyrészt a mennyiségek,<sup>49</sup> másrészt az anyaghasználat és annak értéke<sup>50</sup> tekintetében. Azonban mind az elnevezést megőrző történeti térképek, mind pedig a helyi lakosság emlékezete bizonyítja, hogy ez esetben valóban hitelt érdemlő az adat, tehát az oszmán hódoltság idejében meggyökeresedett területi elnevezés, amelyet történeti forrásértékű térképek is jelölnek, napjainkig fennmaradt. A területi elnevezés eredete a lakosság körében elfeledett, a funkció azonban, melyet az elnevezés megőrzött, változatlan.

Mindez azonban nem kizárólag azon tény miatt fontos, hogy egy 16. századi oszmán elnevezés alig megváltozott hangalakban napjainkig megőrződött a lakosság kollektív emlékezetében,<sup>51</sup> hanem adalékol szolgálhat a régészet és az építészettörténet számára az egykori ercsi palánkvár helyének lokalizálásához. A palánkvárat ugyanis Ottendorff Henrik 1663-ban készült ábrázolásából ismerjük, s ennek alapján az erődítmény téglalap alakú, kör alakú sarokbástyával ellátott építmény. (11. ábra)

Az ábrázoláson jól látszódik a keleti oldalán elhaladó Duna vonala, északi határában Ottendorff dombot ábrázolt, míg nyugaton nyíló kapuja kanyargó úthoz tartozik, mely a Belgrádból Buda felé vezető, Evlia Cselebi által is bejárt hadiút. Ottendorff leírásában szintén találunk utalást a palánkvár helyének domborzati viszonyaira, a következőképpen: „Ercsi palánk Hamzabégtől (Érd) három órányira, közel a Dunához, sík földön fekszik, de az a pont, amelyen a palánk áll kissé dombos.”<sup>52</sup>

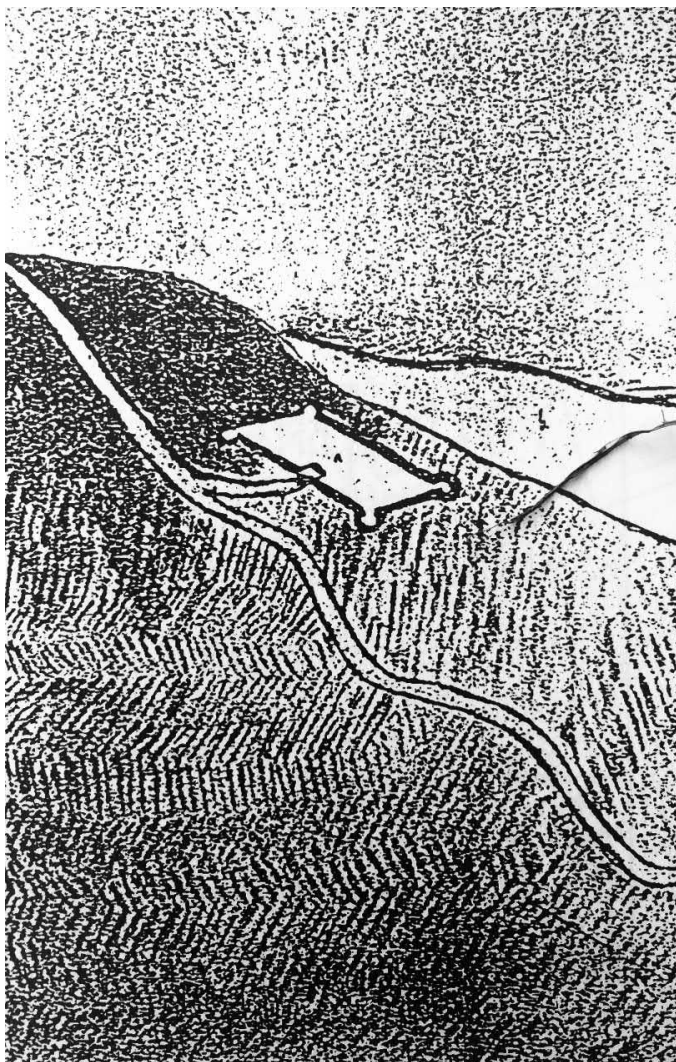
---

<sup>49</sup> Az Evlia Cselebi leírásait jellemző szín pompás meseszövése és hatás vadászat arab irodalmi hagyományokból eredeztethető. Itt utalhatunk még az 1060-as szám gyakori használatára, ami inkább a „sok” szinonimájaként értelmezendő, mintsem tényleges értéként (Vö. Káldy-Nagy Gyula, A török hódoltság elbeszélő és okleveles kútfőiről. *Századok* 106 (1972) 648–649). Evlia sokszor a települések jelentőségét is hibásan – eltúlozva vagy éppen alábecsülve – ítélte meg. Előfordul, hogy várként jelöli a falazott erődítéssel nem rendelkező települést. (Például Botarvar = Batár, Ugocsa megyében, ma Ukrajna esetében. Vö. Dávid Géza, Evliya Çelebi Seyahatnâme’sinin altıncı kitabı hakkında bazı tespitler. In: *Prof. Dr. Mübahat Küttükoğlu’na Armağan*. Editör Zeynep Tarım Ertuğ. İstanbul, 2006, 109.) Máskor rossz etimológiát ad a település nevére. (Például Nagybánya elnevezése eredeténél, miszerint az Menücehir fia, Nikbántól lenne származtatható. Ld. Dávid, Evliya Çelebi, 110/8. jegyzet.)

<sup>50</sup> A birodalom gazdag központjához, a szultáni udvarnak 1453 óta helyet adó Konstantinápolyhoz való viszonyítás okozza, hogy a házakat gyakran „deszkatetejüként” írja le, amivel szegényes képet kíván sugallni, amint azt a fentiekben is láttuk. Máskor az épületek bemutatásánál szereplő anyagjelölést a régészeti kutatások megcáfolják. Például a szigetvári várban található Szülejmán dzsáminál Evlia ólomtetőről szól, azonban a helyszínen oszmán kori kerámiatöredékek kerültek elő, ami arra enged következtetni, hogy a közeli Idrisz Baba türbéjéhez hasonlóan itt is kerámia volt a tetőhéjalás.

<sup>51</sup> Ld. Assmann, *i. m.*, 133.

<sup>52</sup> Budáról Belgrádba, 39.



11. ábra Ottendorff Henrik 1663-ban készült rajza Ercsi palánkváráról.  
Forrás: *Budáról Belgrádba*, 39.

Miután a *Bosztonok* területe a történeti térképek és a lakosság emlékezete alapján könnyen azonosítható (12. ábra), így visszafejthető az Evlia Cselebi leírásában említett külső város, majd a tőle délre fekvő palánkvár területe, mely egybeesik az Ottendorff által leírtakkal. Légi fotók alapján a környező terület növényzetében bizonyára látható a hadiút egykori nyomvonala, így részletesebb felbontású légi fotókon, a légi régészet adta lehetőségeket felhasználva pontosan meghatározható, majd feltárható lehet az ercsi palánkvár falának alapozása.





12. ábra Ercsi településének északi határa, a fotó közepén a „Bosztzonok” területével. Fotó: Civertan Stúdió, 2016



13. ábra Lotaringiai Károly ábrázolása a Budára vezető hadiútról. Rajta a tévesen 'Adom' felirattal jelölt Ercsi palánkja. Forrás: Hatházi, i. m., 124

Az oszmán palánkvárak falazatát ugyanis általában a talajba erősített fa cölöpök adják, így a talajban, illetve az esetleges alapozásban lévő cölöpnyomok megtalálhatók, amint az Szekszárd (az oszmán hódoltság idejében *Jeni Palanka*, vagyis Új Palánk), vagy Barcs palánkvára<sup>53</sup> esetében megtörtént. Mindehhez segítséget adhat egy újabb történeti forrásértékű ábrázolás: Lotaringiai Károly 1686-os hadjáratát megörökítő naplójának egyik térképe (13. ábra). Ezen a térképen ugyanis egy *Adom* feliratú település látszódik, azonban a felirat téves, ugyanis a rajz Ercsit ábrázolja.<sup>54</sup> A rajzon jól kivehető a mai Váli-völgy vonala a Vértésben eredő és a Dunába folyó patakkal, amely ma is ott csordogál az ercsi kompikötő mellett. A téglalap alakú vonallal keretezett település objektumai aprók, de felismerhetők.

## Összegzés

Az oszmán hódoltság viszonylag hosszú időszakában relatív kevés új, a hódító oszmánokhoz köthető épület jött létre. A betelepülő – főleg balkáni eredetű – lakosság sokkal inkább a meglévő épület- és településállományt használta, melyet viszonylag kis mértékben, a szükséges funkcionális igényeknek, illetve védelmi szempontoknak megfelelően egészítettek ki. Ezek többnyire valási célból készült épületek: imahelyek (dzsámik és mecsetek), az imahelyek szellemi és gazdasági alapját megteremtő intézmények: oktatási (*mektebek* és *medreszék*), szociális (fürdők, azaz *hamamok*, *ilidzsák* vagy *kaplidzsák*, szegénykonyhák: *imáreték*) és kereskedelmi (*hánok* és *bedesztenek*) funkciókkal, valamint a kiegészített és újonnan épített védművek épületei.

A betelepülő lakosság többnyire a meglévő centrumokba költözött, és gyakori volt a személycsere. A meghódított erődített központokba érkező hivatalnokok, illetve a zsoldos és birtokkal javadalmazott katonai réteg az Oszmán Birodalom sajátos gazdasági és társadalmi berendezkedésének köszönhetően kevésbé kötődött új lakóhelyéhez. Az időszakos katonai mozgások – hadjáratok, kisebb összecsapások, harcok következtében települési léptékben vizsgálva többnyire a meglévő települési centrumok hálózatában történt időszakos súlyponti változás – a vonzáskörzetükben lévő települések esetében pedig pusztulás. Nagymértékű betelepülés, ezáltal pedig a településhálózat pozitív irányban történő intenzív fejlesztésére nem volt törekvés. Így a Magyarország területére érkező lakosság többnyire az itt meglévő földrajzi elnevezéseket vette át – vagy épp formálta a maga nyelvére. Új területi elnevezés főként a település egy részére, kerületére, *mahallájára* vagy a települést határoló dűlőkre képződött. Ezen területi elne-

<sup>53</sup> Kovács Gyöngyi–Rózsás Márton, A barcsi török palánkvár. In: *Somogyi múzeumok közleményei*. XII. Szerk. Király István Szabolcs. Kaposvár, 1996, 163–182.

<sup>54</sup> Erre Hatházi Gábor (*i. m.*, 124.) is rámutat.



vezések háttere változatos – legtöbbször eseményhez köthető, de előfordulnak számnevekből vagy testrésznevekből képzett elnevezések is.

A hódoltság településképeivel, erődtett városépítésével, építészetével, illetve földrajzi ismereteivel kapcsolatban számos részletes leírás és kutatás készült. Forrásként régészeti kutatási eredmények, rajzolt és írott beszámolók szolgálnak. A leírások ellenőrzésére többféle lehetőség kínálkozik. Az egyes kisebb táji egységek, településrészek és dűlők elnevezései néhány esetben történeti térképeken, illetve egyes ritka esetben a lakosság emlékezetében tovább élnek. Mindez nem kizárólag azon tény miatt fontos, hogy egy 16. századi oszmán elnevezés napjainkig megőrződött a lakosság kollektív emlékezetében, hanem az írott források csekély száma miatt segítségül lehet hívni a régészet és az építészettörténet-írás számára eddig azonosítatlan objektumok helyének pontosításához-kiderítéséhez. Jelen írás erre a gondolatmenetre fűzve mutatott be egy példát: nevezetesen Ercsi palánkvárának esetét.

## Data on the localization of the palisade of Ercsi

*Gergő Máté KOVÁCS*

Research on topographical characteristics of palisades and fortification methods applied are an important field in Ottoman studies with graphical images, archival data and archaeological finds as its main sources. Since the study of place names can also be useful as local traditions might yield additional knowledge that cannot be found elsewhere, the oral history of a community might also be taken into account during the research process, provided that the pieces of data thus gathered can be verified with the help of other sources. The present paper is a case study in which an attempt is made to combine a piece of information preserved locally with the testimony of other documentation. Our inquiry is focussed on the Ottoman palisade of Ercsi, the remains of which, unfortunately enough, have not surfaced yet. The settlement itself was situated at a strategic point on the Belgrade Buda route and was granted among the very first *timars* in the *sancak* and *nahiye* of Buda. By identifying the locally known toponym Boszton with *bostan* ‘vegetable/kitchen garden’ and assembling a large number of maps of the village and showing with their help where such a territory might have been in the usage of the population, the one-time place of the Ottoman fortification can be assessed with considerably high certainty. Hopefully this result encourages archaeologists to start probe excavations on the respective area.

